

مقایسه‌ی شاخص‌های ترسیمی کودکان خانواده‌های گسسته و ناگسسته در آزمون ترسیم خانواده

دکتر محمود ایروانی^۱؛ شیرین ولی زاده^۲

یعقوب شفیعی فرد^۳

هدف پژوهش حاضر، مقایسه‌ی عملکرد دانش‌آموزان طلاق با دانش‌آموزان عادی پسر ۷ تا ۹ ساله‌ی پایه‌ی اول تا سوم مقطع ابتدایی شهر تهران به وسیله‌ی آزمون ترسیم خانواده (DAF) است. برای این کار ۵۰ نفر از این دانش‌آموزان شناسایی و مورد آزمون قرار گرفتند. نتایج پژوهش نشان داد که نسبت انتخاب اولین شخصیت ترسیم شده، بزرگترین شخصیت ترسیم شده، مهرباترین فرد، آخرین شخصیت ترسیم شده و نامهرباترین شخصیت ترسیم شده در کودکان عادی و طلاق متفاوت است. کودکان طلاق در ترسیم خانواده، کمتر از کودکان عادی، والدین خود را با عنوان اولین شخصیت ترسیم می‌نمایند. همچنین، مهرباترین فرد از نظر کودکان عادی در ترسیم خانواده بیشتر از کودکان طلاق، به والدین اختصاص داشت در حالیکه آخرین شخصیت ترسیم شده در ترسیم خانواده‌ی کودکان طلاق بیشتر از کودکان عادی به والدینشان اختصاص دارد و کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی نامهرباترین فرد را در ترسیم، بیشتر به یکی از والدین خود اختصاص می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: دانش‌آموزان طلاق پسر، دانش‌آموزان عادی پسر و آزمون ترسیم خانواده

مقدمه

خانواده، به عنوان کوچکترین واحد اجتماعی، اساس تشکیل جامعه و حفظ عواطف انسانی است. خانواده باید هر چه بیشتر مورد توجه قرار گرفته و تلاش شود که از ستیزه‌های خانوادگی جلوگیری به عمل آید (قایمی، ۱۳۷۷). خانواده، جایی است که به کودکان عشق می‌آموزد و به آنان احساس امنیت می‌بخشد. کودکان، آسیب‌پذیرترین و بی‌دفاع‌ترین اعضای خانواده هستند و

۱- دانشیار گروه روان‌شناسی دانشگاه تهران

۲- کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی

۳- کارشناس ارشد روان‌شناسی کودکان استثنایی

دستان والدین را تنها حامی و محافظی می دانند که نجات بخش آنهاست (دیویس و کامینگز^۱ ۲۰۰۴). از نظر کودکان، از هم پاشیده شدن خانواده، پایان یافتن دنیای آنهاست. اختلافات خانوادگی مسایلی است که نه تنها کانون امن خانواده را در هم می ریزد و سلامت جسمی و روحی کودکان را مختل می کند بلکه نظم و امنیت اجتماعی را نیز به شدت تهدید می کند (شاو، وینسلو فلانگان^۲، ۲۰۰۶). طلاق برای کودکان، تنها یک حادثه نیست بلکه فرایندی است که ظرف چند سال اثراتش را بروز می دهد (گووومن، امریو هاگارد^۳، ۱۹۹۸).

هرستون^۴ (۲۰۰۴) معتقد است بچه هایی که والدین آن ها طلاق گرفته اند با بچه هایی که در کنار والدین خود زندگی می کنند از نظر رفتاری، تفاوت دارند به خصوص، زمانی که والدین به خاطر بچه ها به زندگی ناموفق خود ادامه می دهند. در بسیاری از اوقات، این زندگی مشترک استرس های عاطفی بیشتری را به بچه ها وارد می کند (به نقل از آماتو، لومیس و بوت^۵، ۲۰۰۵). یک یافته ی تحقیقاتی که به طور کلی مورد توافق همگان است، شدیدتر بودن اثرات بلند مدت طلاق بر فرزندان پسر است (پورتز^۶ و همکاران، ۱۹۹۲؛ آلیسونو فارستنبرگ^۷، ۱۹۹۸؛ موریسون و چرلین^۸، ۲۰۰۲؛ موت، کووالسکی-جونز و مناگان^۹، ۲۰۰۲). احتمال لطمه خوردن پسر از لحاظ روانی، اجتماعی و درسی بیشتر است و بیش از دخترها برون ریزی می کنند (هرینگتون و کلینگن پیل^{۱۰}، ۱۹۹۹؛ هوستون، ۲۰۰۴). حساسیت آن ها نسبت به آشفتگی زندگی زناشویی و طلاق بیشتر است و غالباً رفتارهای مخمل و نافرمانی بیشتری بروز می دهند ولی دخترها سریع تر سازگار می شوند و احتمالاً نارضایتی خود را درونی می کنند (موت و همکارانش، ۲۰۰۲).

تاثیر طلاق، تزریق مستقیم عواطف رنجور از جمله ترس، خشم، گنجی و بهت زدگی است. اما باید اذعان داشت که کودکان می توانند پس از مدتی به حیات طبیعی خود باز گردند. البته در این رابطه نقش والدین بسیار اساسی است. آنان باید کودکان خود را زیر چتر حمایت خود قرار دهند و هدایت صحیح را از آنان دریغ نکنند (آماتو، لومیس و بوت^۵، ۲۰۰۵). طلاق، به خصوص بر کودکان در دوران ابتدایی تحصیل، تاثیر عمیق تری می گذارد. حس عدم امنیت، کودکان را به شدت آزار

1- Dauies & Cummings

2- Shaw, Winslow & Flanagan

3- Goodman, Emery & Hugaard

4- Huston

5- Amato, Loomis & Booth

6- Portes

7- Allison, Furstenberg

8- Morrison & Cherlin

9- Moot, Kowalaeski-Jones & Menaghan

10- Hetherington, Clingeneel

می دهد و از بازگو کردن شرایط خانواده ی خود شرمسار می سازد. حتی پس از مدتی ممکن است بچه ها خود را سرزنش کنند. در این باره، واکنش بچه ها متفاوت است. برخی غم و درد نهان خود را ابراز می کنند و بعضی دیگر آن را پنهان می کنند، در این باره متخصصان و مشاوران باید به بچه ها کمک کنند تا بتوانند عواطف خود را، از طریق بیان، نوشتن، نقاشی کردن و یا حتی از طریق موسیقی ابراز کنند (شاو، وینسلا و فلانگان، ۲۰۰۶).

یکی از مهارت های حرکتی ظریف در میان کودکان، "ترسیم" است. کودکان می توانند از همان دوران خردسالی قلم به دست بگیرند و روی کاغذ، خطوطی بکشند (کرم، ترجمه دادستان و منصور، ۱۳۷۹). نقاشی کودکان، به عنوان یک اثر مکتوب و قابل نگهداری در طول زمان، برای شناخت ویژگی های روانی یا حالت های عاطفی آنان بسیار با معنا و با ارزش است. کودکان معمولاً در نقاشی های خود دنیای پیرامون خویش را نه همان گونه که هست، بلکه آنچه را که با ذهنیت و منطق محدود خود دریافته اند، تصویر می نمایند. کودکان با هر نقاشی و داستان مرتبط با آن، جزئی از وجود یا ویژگی های خویش را نمایان می سازند و به این دلیل است که این ابزار وسیله ی مناسبی برای راه یافتن به دنیای پر رمز و راز آنان تلقی می شود (مارنات، روبرت، ۲۰۰۲).

پژوهش های انجام شده در خارج و داخل کشور از قبیل (نیولون، ۲۰۰۱؛ فیلیپس^۳ و همکاران ۲۰۰۲؛ لیبویتز^۴، ۲۰۰۲؛ قاسم زاده، ۱۳۷۹؛ شاندیز، ۱۳۸۰؛ آقاصفی، ۱۳۸۲)؛ نیز بیانگر آن است که تجزیه و تحلیل نقاشی ها برای والدین و مربیان، امکان شناخت کودک و کمبودهای احتمالی او را فراهم می کند.

از سوی دیگر، در خصوص اثرات طلاق، علل و پیامدهای آن، تحقیقات بسیار زیادی در سطح جهان صورت گرفته است از قبیل تحقیقات پورترز و همکاران، (۱۹۹۲)؛ ولف، (۱۹۹۶)؛ پافانی و همکاران، (۱۹۹۷)؛ هترینگتون^۵ و همکاران، (۱۹۹۷)؛ سندلر^۶ و همکاران، (۲۰۰۱)؛ آماتو^۷ و همکاران، (۲۰۰۵)؛ قایمی، (۱۳۷۷)؛ معین، (۱۳۸۲)؛ رحیمی، (۱۳۸۴) نیز موید رابطه ی معنادار بین اثرات منفی طلاق و سلامت جسمی و روحی کودکان است. از سویی دیگر در خصوص اثرات طلاق و تاثیر آن از روی ترسیم نقاشی کودکان در داخل ایران تحقیقات خامنه (۱۳۸۵) و عضفی

1- Marnat & Robert

2- Niolon

3- Philips

4- Leibowitz

5- Hetherington

6- Sandler

7- Amato

(۱۳۸۵) بیانگر آنست که بچه‌های طلاق، بسیار عصیانگر و نا آرام تر از فرزندان خانواده‌های سالم هستند و از طرف دیگر تجزیه و تحلیل نقاشی‌های کودکان مویب آن بود که کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی، سطح کمتری از کاغذ را به نقاشی خود اختصاص می‌دهند، زمان کمتری را برای ترسیم اعضای خانواده‌ی خود صرف می‌کنند و از نظر مکانی، خود را با فاصله‌ی بیشتری از والدین ترسیم می‌نمایند.

با توجه به مطالعات انجام شده توسط محققان و دانشمندان در رابطه با اهمیت خانواده و نقش آن در تربیت فرزندان و رابطه‌ی آن با نقاشی کودکان که بیانگر احساسات و عواطف درون آنهاست مساله‌ای که اکنون قابل طرح است، این است که آیا در آزمون ترسیم خانواده (DAF) بین دانش آموزان طلاق و کودکان عادی تفاوت وجود دارد؟

روش

جامعه‌ی آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه‌ی آماری مورد نظر در این پژوهش، عبارت است از کلیه‌ی دانش آموزان پسر مقطع اول تا سوم ابتدایی شهر تهران که در سال تحصیلی ۸۵-۱۳۸۴ مشغول به تحصیل بوده‌اند. از آن‌جا که بررسی کلیه‌ی افراد جامعه بسیار وقت‌گیر است و گاهی والدین از اطلاع این مطلب به مدرسه خودداری می‌کنند و آمار دقیقی در این مورد وجود ندارد و به دلیل آن که شهر تهران بسیار وسیع و پر جمعیت است، در این پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. به طوری که ابتدا شهر تهران به ۵ منطقه‌ی شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز تقسیم شد. سپس در هر منطقه ۵ مدرسه انتخاب شدند.

با انتخاب مدارس، از پایه‌ی تحصیلی کلاس‌های اول، دوم و سوم ابتدایی با دامنه‌ی سنی ۷-۹ سال به صورت هدفمند، لیست فرزندان طلاق استخراج و از میان آنها ۵۰ نفر به شیوه‌ی تصادفی انتخاب شدند. سپس، بر اساس مشخصات مندرج در پرونده‌ی آنها تعداد ۵۰ نفر از دیگر دانش آموزان که با پدر و مادر خونین خود زندگی می‌کردند، به صورت گروه هم‌تای انتخاب و در کاربندی پژوهش وارد شدند.

ابزار

آزمون ترسیم خانواده (DAF)^۱: آزمون ترسیم خانواده (DAF) علاوه بر ویژگی های فردی آزمودنی، روابط و نیازهای خانوادگی او را نیز منعکس می کند. این آزمون به ویژه در مورد کودکان و نوجوانان که صحبت کردن درباره احساساتشان در مورد خانواده برایشان دشوارتر است، مفید خواهد بود. این آزمون در ابتدا، توسط داپل^۲ و ولف^۳ پیشنهاد شد، اما بعدها به طور کامل تر به عنوان ترسیم خانواده (DAF) توسط هالس^۴ (۱۹۵۱) تدوین شد.

این آزمون همزمان با پیشرفت خانواده درمانی در سال های ۱۹۶۰، ۱۹۷۰ شهرت بیشتری به دست آورد. کرمن^۵ بر اساس دستورالعمل (ترسیم یک منظومه خانوادگی) کوشش می کند تا چگونگی مسایل ارتباطی را روشن سازد (دادستان، ۱۳۸۳).

آزمون ترسیم خانواده (DAF) و مصاحبه ی آن به منزله ی یک روش فرافکن با تفسیر مبتنی بر روان تحلیل گری بیان مسایل و تعارض های خانوادگی است که در فعالیت های تشخیصی و روان درمانگری کودک، کاربرد وسیعی دارد چرا که از یک سو، دگرگونی های پایدار و ناپایدار شخصیت کودک را متمایز می سازد و از سوی دیگر تحول را که حاصل درمانگری است، نشان می دهد (مارنات، ترجمه پاشاشریفی، نیکخو ۱۳۷۴). در زمینه ی بررسی اعتبار و قابلیت آزمون ترسیم خانواده، پژوهشی به انجام نرسیده است. اما اعتبار نتایج ترسیم خانواده، تابع تجربه ی بالینی آزمونگر می باشد. همچنین کرمن در انتشار نتایج خود، بر نمونه ای مرکب از ۱۲۰۰ تک بررسی (۸۰۰ پسر و ۴۰۰ دختر ۱۴-۶ ساله) متکی است که بر این اساس، نتایج خود را دارای قابلیت تمایز میان حالات معمولی و حالات خاص یا اختلال آمیز می داند (کرمن، ترجمه دادستان و منصور ۱۳۷۹).

یافته ها

به منظور مقایسه ی ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده، به تفکیک دو زیر گروه و همچنین ویژگیهای ترسیم خانواده با توجه به ویژگی های افراد ترسیم شده، از آزمون های آماری غیر

-
- 1- draw a family
  - 2- Dapple
  - 3- Wolf
  - 4- Hals
  - 5- Kreman

پارامتریکی مجذور خی^۲ تک متغیری و آزمون نسبت در دو گروه مستقل استفاده شده است. فراوانی و درصد ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده به تفکیک دو زیر گروه (کودکان عادی و کودکان طلاق) در جدول ۱ ارایه شده است.

جدول ۱: توزیع فراوانی و درصد ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده در دو زیر گروه کودکان عادی و طلاق

کودکان طلاق		کودکان عادی		زیر گروه های نمونه		ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده
تعداد درصد	فراوانی n	تعداد درصد	فراوانی n	تعداد درصد	فراوانی f	
۴۰	۵۰	۲۰	۴	۵۰	۲	اشتغال سطح کمتری از کاغذ
۳۰	۵۰	۱۵	۶	۵۰	۳	صرف زمان کمتر برای ترسیم اعضا خانواده
۶۴	۵۰	۳۲	۱۸	۵۰	۹	فاصله ی مکانی زیاد نسبت به والدین
۵۲	۵۰	۲۶	۱۶	۵۰	۸	همانند سازی کمتر با خود
۷۲	۵۰	۳۶	۸	۵۰	۴	بی ارزش سازی والدین
۳۸	۵۰	۱۹	۶۰	۵۰	۳۰	تنوع موضوع و محتوای نقاشی
۳۲	۵۰	۱۶	۶	۵۰	۳	ترسیم تخیلی
۳۸	۵۰	۱۹	۲	۵۰	۱	کوچک نمایی در اندازه و قد والدین
۱۸	۵۰	۹	۶۴	۵۰	۳۲	استفاده از تعداد رنگ بیشتر در ترسیم
۳۸	۵۰	۱۹	۲	۵۰	۱	کوچک نمایی در اندازه و قد خود

ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده آزمودنی ها در جدول ۲ نشان داده شده است. نتایج حاصل از تحلیل فرضیه های پژوهش، نشان داد که بین ویژگی های ترسیم نقاشی، بین کودکان طلاق و کودکان عادی، تفاوت وجود دارد. بدین منظور نتایج آزمون خی دوی محاسبه شده، در جدول ۳ ارایه شده است. با توجه به این که مجذور خی محاسبه شده برای ویژگی اشتغال سطح کمتری از کاغذ، فاصله مکانی زیاد نسبت به والدین، میزان بی ارزش سازی والدین، کوچک نمایی در اندازه و قد والدین استفاده از تعداد رنگ، کوچک نمایی در اندازه و قد خود، به ترتیب (۱۴/۷۲۷)، (۱۲/۹۰۲)، (۲۵/۶۰۰)، (۱۶/۲۰۰)، (۱۲/۹۰۲)، (۱۶/۲۰۰) بزرگتر از مقدار مجذور خی بحرانی در سطح (۰/۰۰۱)، با درجه ی آزادی (۱۰/۸۲۸) می باشند و مجذور خی محاسبه شده برای ویژگی، صرف زمان کمتر برای ترسیم اعضا خانواده، همانند سازی کمتر با خود، ترسیم تخیلی به ترتیب

جدول ۳: مقایسه ی فراوانی های مشاهده شده و مورد انتظار ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده در کودکان عادی و کودکان طلاق

ویژگی	فراوانی ویژگی ها در نقاشی های افراد					
	مجموعه نمونه		کودکان طلاق		کودکان عادی	
	مشاهده شده	مورد انتظار	مشاهده شده	مورد انتظار	مشاهده شده	مورد انتظار
اشغال سطح کمتری از کاغذ	۲	۱۱	۲۰	۱۱	۲۲	۲۲
صرف زمان کمتر برای ترسیم اعضای خانواده	۳	۹	۱۵	۹	۱۸	۱۸
فاصله مکانی زیاد نسبت به والدین	۹	۲۰/۵	۳۲	۲۰/۵	۴۱	۴۱
همانند سازی کمتر با خود	۸	۱۷	۲۶	۱۷	۳۴	۳۴
بی ارزش سازی والدین	۴	۲۰	۳۶	۲۰	۴۰	۴۰
تنوع موضوع و محتوای نقاشی	۳۰	۲۴/۵	۱۹	۲۴/۵	۴۹	۴۹
ترسیم تخیلی	۳	۹/۵	۱۶	۹/۵	۱۹	۱۹
کوچک نمایی در اندازه و قد والدین	۱	۱۰	۱۹	۱۰	۲۰	۲۰
استفاده از تعداد رنگ بیشتر در ترسیم	۳۲	۲۰/۵	۹	۲۰/۵	۴۱	۴۱
کوچک نمایی در اندازه و قد خود	۱	۱۰	۱۹	۱۰	۲۰	۲۰

به این ترتیب، می توان با اطمینان ۹۹ درصد انتظار داشت که، تفاوت فراوانی مشاهده شده و مورد انتظار از نظر آماری معنی دار است. به عبارت دیگر، می توان نتیجه گرفت تمام ویژگی های نام برده در کودکان عادی و کودکان طلاق با یکدیگر متفاوت است. همچنین، با توجه به این که مجذور خی محاسبه شده برای ویژگی تنوع موضوع و محتوای نقاشی (۲/۴۶۹) کوچکتر از مقدار مجذور خی بحرانی در سطح (۰/۰۵) با درجه ی آزادی (۳/۸۴۱) می باشد. می توان اظهار داشت که تفاوت فراوانی مشاهده شده و مورد انتظار از نظر آماری معنی دار نیست. به عبارت دیگر، می توان نتیجه گرفت که ویژگی تنوع موضوع و محتوای نقاشی در کودکان عادی و کودکان طلاق با یکدیگر تفاوت معنادار ندارد. برای مقایسه ی ویژگی های ترسیم نقاشی خانواده (DAF) از لحاظ افراد ترسیم، نسبت هر کدام از افراد ترسیم شده (یکی از والدین، خودشان، خواهر، برادر، سایر موارد) در نقاشی آزمودنی ها به تفکیک ویژگی ترسیم فرد مورد نظر، اولین شخصیت، بزرگترین شخصیت، مهربان ترین فرد آخرین شخصیت و نامهربان ترین فرد، در هر کدام از زیر گروه ها

محاسبه شد (مقادیر مورد نظر در جدول ۳ بیشتر ارایه شده است). آزمون Z برای مقایسه ی نسبت دو گروه مستقل، محاسبه شد. نتایج در جدول ۴ ارایه شده است.

جدول ۴: مقایسه ی نسبت افراد ترسیم شده در نقاشی خانواده (DAF) در کودکان عادی و کودکان طلاق

ویژگی	فرد ترسیم شده	نسبت موارد		Z_{ob}	سطح معناداری
		کودکان عادی	کودکان طلاق		
اولین شخصیت ترسیم شده	یکی از والدین	۰/۳۰	۰/۱۰	۲/۵۰	۰/۰۵
	خودشان	۰/۴۸	۰/۵۲	۰/۴۰	-
	خواهر، برادر	۰/۲۲	۰/۳۸	۱/۷۵	-
	سایر موارد	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۰۰	-
بزرگترین شخصیت ترسیم شده	یکی از والدین	۰/۱۴	۰/۰۴	۱/۷۵	-
	خودشان	۰/۰۸	۰/۲۸	۲/۶۰	۰/۰۱
	خواهر، برادر	۰/۰۴	۰/۲۴	۲/۸۸	۰/۰۱
	سایر موارد	۰/۷۴	۰/۴۴	۳/۰۵	۰/۰۱
مهربان ترین فرد	یکی از والدین	۰/۷۲	۰/۲۸	۴/۴۰	۰/۰۱
	خودشان	۰/۰۸	۰/۱۲	۰/۶۷	-
	خواهر، برادر	۰/۲۰	۰/۲۶	۰/۷۱	-
	سایر موارد	۰/۰۰	۰/۳۴	۴/۵۳	۰/۰۱
آخرین شخصیت ترسیم شده	یکی از والدین	۰/۰۴	۰/۴۲	۴/۵۱	۰/۰۱
	خودشان	۰/۴۶	۰/۵۲	۰/۶۷	-
	خواهر، برادر	۰/۵۰	۰/۰۶	۴/۹۰	۰/۰۱
	سایر موارد	۰/۰۰	۰/۰۰		
نامهربان ترین فرد در خانواده	یکی از والدین	۰/۰۴	۰/۳۰	۳/۴۶	۰/۰۱
	خودشان	۰/۰۰	۰/۱۴	۲/۷۴	۰/۰۱
	خواهر، برادر	۰/۱۰	۰/۲۰	۱/۴۰	-
	سایر موارد	۰/۸۶	۰/۳۶	۵/۱۳	۰/۰۱

با توجه به این که مقدار Z محاسبه شده، اولین شخصیت ترسیم شده، یکی از والدین، بزرگترین شخصیت ترسیم شده در سایر موارد، مهربان ترین فرد یکی از والدین، آخرین شخصیت ترسیم شده خواهر یا برادر با اطمینان ۹۹ درصد در کودکان عادی، بالاتر از کودکان طلاق است و با توجه به مقدار Z محاسبه شده، اولین شخصیت ترسیم شده، خودشان، اولین شخصیت ترسیم شده خواهر یا

برادر، بزرگترین شخصیت ترسیم شده یکی از والدین، مهربان‌ترین فرد خودشان، مهربان‌ترین فرد خواهر یا برادر، آخرین شخصیت ترسیم شده خودشان، در دو گروه کودکان طلاق و کودکان عادی، تفاوت معنادار آماری با یکدیگر ندارند و با توجه به مقدار Z محاسبه شده، اولین شخصیت ترسیم شده در سایر موارد، آخرین شخصیت ترسیم شده، در نقاشی خانواده در هر دو گروه کودکان طلاق و کودکان عادی برابر صفر می‌باشد (بنابراین انجام آزمون آماری نسبت، امکان پذیر نیست) و با توجه به این که مقدار Z محاسبه شده، بزرگترین شخصیت ترسیم شده، خودشان بزرگترین شخصیت ترسیم شده، خواهر یا برادر، آخرین شخصیت ترسیم شده، یکی از والدین مهربان‌ترین فرد در سایر موارد، با اطمینان ۹۹ درصد در کودکان عادی، بالاتر از کودکان طلاق است.

بحث و نتیجه‌گیری

طلاق، یکی از پر فشارترین و منهدم‌کننده‌ترین حوادثی است که ممکن است در زندگی یک فرد روی دهد. حادثه‌ای که بیشتر افراد چه کودک و چه بزرگسال از لحاظ روان‌شناختی، آمادگی مواجهه با آن را ندارند، به ویژه کودکانی که نه تنها مجبورند با فشار روانی خودشان روبه‌رو شوند بلکه باید با والدینی که خود، فشار روانی شدیدی را تجربه می‌کنند و ممکن است سلامت جسمانی و عاطفی آن‌ها نیز از بین رفته باشد، سازگار شوند. تحقیقات بسیاری نشان داده است بچه‌های طلاق، بسیار عصیانگر و ناآرام‌تر از فرزندان خانواده‌های سالم هستند. کودکان طلاق در مدرسه مشکلات بیشتری دارند، در رفتارشان بی‌ملاحظه‌ترند و افکار و نگاه منفی و مشکلات بیشتری نسبت به افراد هم‌سن و سال خود دارند. کینه‌توزی و نفرت، مهم‌ترین و بارزترین خصیصه‌ی این افراد است. یکی از راه‌های پی‌بردن به مسایل و مشکلات کودکان، استفاده از ترسیم نقاشی است. روان‌شناسان، از سالیان گذشته بر این باور بوده‌اند که نقاشی کودکان، فرآورده‌ای ورای جنبه‌های شناختی ادراکی-حرکتی است و احساس‌ها و عواطف نیز در آفرینش آن دخالت دارد به طوری که نقاشی کودکان به عنوان یک اثر، برای شناخت ویژگی‌های روانی یا حالت‌های عاطفی کودکان بسیار با معنا و با ارزش است. نقاشی، بیان‌کننده‌ی احساسات و شخصیت کودکان است و باعث پرورش خلاقیت آن‌ها می‌شود و تعادل فکری و روحی به آن‌ها می‌دهد. از طرف دیگر تجزیه و تحلیل این نقاشی‌ها برای والدین و مربیان امکان‌شناخت کودک و کمبودهای احتمالی او

را فراهم می‌کنند. کودکان، مشکلاتشان را در نقاشی هایشان فرافکنی می‌کنند و از این طریق می‌توان از نقاشی آن‌ها در امر مشاوره و درمان برخی مشکلاتشان کمک گرفت.

نتایج حاصل از پژوهش حاضر، نشان داد که در آزمون ترسیم خانواده (DAF) بین کودکان طلاق و کودکان عادی تفاوت وجود دارد، نتایج حاصل از پژوهش با نتایج حاصل از پژوهش‌های خامنه (۱۳۸۵) همخوانی دارد. از سوی دیگر، نتایج برخی تحقیقات، نشانگر آن است که بین ترسیم نقاشی کودکان عادی و ترسیم نقاشی کودکان طلاق رابطه وجود دارد به طوری که نتایج پژوهش عضفی (۱۳۸۵) در مورد رابطه‌ی بین ترسیم نقاشی کودکان طلاق و کودکان عادی همبستگی وجود دارد و بیانگر آن است که به ویژه کودکان طلاق در ترسیم نقاشی خانواده (DAF)، ۱- سطح کمتری از کاغذ را به نقاشی خود اختصاص می‌دهند ۲- زمان کمتری را برای ترسیم اعضای خانواده‌ی خود صرف می‌کنند ۳- از نظر مکانی، خود را با فاصله‌ی بیشتری از والدین خود ترسیم می‌نمایند ۴- همانند سازی کمتری با خود انجام می‌دهند ۵- بیشتر به بی‌ارزش‌سازی والدین خود می‌پردازند.

نتایج پژوهش حاضر، نشان داد که نسبت انتخاب والدین شخصیت ترسیم شده، بزرگترین شخصیت ترسیم شده، مهربان‌ترین فرد، آخرین شخصیت ترسیم شده و نامهربان‌ترین شخصیت ترسیم شده در کودکان عادی و طلاق همگی در سطح ۰/۰۱ تفاوت معنی‌دار است، بنابر این بین انتخاب اولین شخصیت ترسیم شده در کودکان طلاق و عادی تفاوت معنادار وجود دارد که با توجه به فراوانی‌ها مشخص گردید که کودکان طلاق در ترسیم خانواده، کمتر از کودکان عادی والدین خود را به عنوان اولین شخصیت، ترسیم می‌نمایند. همچنین، بزرگترین شخصیت ترسیم شده، توسط کودکان طلاق بیشتر به خودشان و خواهر و برادرشان و کمتر به والدین آن‌ها اختصاص دارد و با توجه به فراوانی‌ها مشخص گردید که بزرگ‌نمایی شخصیت ترسیم شده در کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی در ۳ مورد، خودشان و خواهر و برادرشان بیشتر بود.

از دیگر نتایج پژوهش حاضر، این است که مهربان‌ترین فرد از نظر کودکان عادی در ترسیم خانواده، بیشتر از کودکان طلاق، به والدین اختصاص داشت و همین‌طور آخرین شخصیت ترسیم شده در ترسیم خانواده‌ی کودکان طلاق، بیشتر از کودکان عادی به والدین شان اختصاص داشت و کودکان طلاق نسبت به کودکان عادی نامهربان‌ترین فرد را در ترسیم، بیشتر به یکی از والدین خود اختصاص دادند.

نتایج حاصل از پژوهش حاضر، با نتایج حاصل از پژوهش‌های والرستاین^۱ و بلکسلی^۲، (۱۹۸۹) پروتز^۳ و همکارانش، (۱۹۹۲)؛ یاگانی و همکارانش، (۱۹۹۷)؛ موت و همکارانش، (۲۰۰۲) آمانو و همکارانش، (۲۰۰۵) همخوانی دارد. به نظر می‌رسد که کودکان در حین طلاق گرفتن والدین خود و پس از آن، فشارهای روانی هیجانی، رابطه ای و اقتصادی زیادی را متحمل می‌شوند، طلاق یک عامل هشدار محسوب می‌شود و کودکانی که آشفتگی زناشویی پدر و مادرشان و طلاق را تجربه کرده‌اند بیشتر احتمال دارد مشکلات رفتاری پیدا کنند ولی عده ای از آنان دچار مشکلات روانی مهم می‌شوند. تاثیر طلاق بر کودکان، به نحوه ی کنترل فرایند طلاق، توسط پدر و مادرها بستگی دارد حتی پدر و مادرهایی که با مساله ی طلاق بخوبی کنار می‌آیند احساس می‌کنند فرزندانشان خاطرات و پشیمانی‌های دردناکی دارند (گودمن^۴ و همکاران، ۱۹۹۸).

منابع

- آقاصفی، فرزانه. (۱۳۸۲). بررسی و مقایسه ی شاخص‌های پرخاشگری، عدم امنیت، افسردگی و رنگ در نقاشی آدمک کودکان و ناسازگاری. پایان نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- خامنه، اعظم. (۱۳۸۵). مقایسه ی نقاشی خانواده کودکان طلاق و کودکان عادی (۷-۱۱ ساله) شهر تهران با هدف تشخیص مشکلات آن‌ها و ارائه راهبردهای درمانی. تهران. سمینار هنر درمانی. شماره اول.
- دادستان، پریرخ. (۱۳۸۳). ارزشیابی شخصیت کودکان براساس آزمون‌های ترسیمی. تهران: رشد.
- رحیمی، عباس. (۱۳۸۴). بررسی عوامل طلاق در استان خراسان. تهران: فصلنامه ی جمعیت، سال دهم، شماره ۳۶ و ۳۷.
- شاندیز، ا. (۱۳۸۰). نگاهی به نقاشی کودکان. مجله ی جامعه ی سالم، سال یکم، شماره ی دوم.
- عضفی، مهین. (۱۳۸۵). مقایسه ی عملکرد کودکان طلاق با کودکان عادی (دختر ۷-۱۱ ساله شهر تهران در آزمون ترسیم خانواده (DAF). پایان نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد. (دانشگاه آزاد اسلامی واحد) تهران مرکز.

1- Wallerstein
2- Blakesle
3- Portes
4- Goodman

قایمی، علی. (۱۳۷۷). اثرات طلاق در رشد اجتماعی و عاطفی کودکان. تهران: مجله پیوند، شماره ۹۲.
 قاسم زاده، ح. (۱۳۷۹). شناسایی مشکلات خانوادگی از طریق نتایج ترسیم خانواده بر روی گروهی از
 کودکان ۵-۶ ساله. پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه علامه
 طباطبایی.

کرمن، لوییس. (۱۳۷۹). کاربرد تست ترسیم خانواده در کلینیک. (ترجمه پریخ دادستان، محمود
 منصور). تهران: رشد.

مارنات، گک. (۱۳۷۴). راهنمای سنجش روانی. (ترجمه حسن پاشاشریفی، محمد رضا نیکخو). تهران:
 رشد.

معین، زهرا. (۱۳۸۲). تاثیر طلاق والدین در افسردگی دختران. سمینار بررسی سیمای دختر بچه ها در
 جمهوری اسلامی ایران و نهاد ریاست جمهوری، دفتر امور زنان، یونسف / صندوق کودکان
 سازمان ملل متحد. تهران.

Allison, P.D., & Furstenberg, F.F. (1998). *How Marital Dissolution Affects Children: Variation By Age And Sex*. *Developmental Psychology*, 25, 540-549.

Amato, P.R., Loomis, L.S., & Booth, A. (2005). *Parental Divorce, Marital Conflict, and Offspring Well-Being during Early Adulthood*. *Social Forces*, 73, 895-915.

Davies, P.T., & Cummings, E.M. (2004). *Exploring Children's Emotional Security as a Mediator of the Link between Marital Relations and Child Adjustment*. *Child Development*, 69, 124-139.

Goodman, G. S., Emery, R.E., & Haugaard, J.J. (1998). *Development Psychology and Law: Divorce, Child Maltreatment, Foster Care, and Adoption*. In W. Damon (Editor In Chief) & I.E., Sigel & K.A., Renninger (Vol. Eds). *Handbook of Child Psychology* (5th ed.). New York: Wiley.

Hetherington, E. M., Cox, M. & Cox, R. (1997). *The Development of Children in Mother Headed Families*. In H. Hoffman & D. Reiss (Eds). *The American Family: Dying and Developing* New York: Plenum.

Hetherington, E.M., & Clingenpeel, W.G. (1999). *Coping With Marital Transitions: Family Systems Perspective*. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 57, 2-3.

Huston, A.C. (2004). Sex. Typing. In E.H. Hethernigton (ed.), *Handbook Of Child Psychology* (4th ed.). New York: Wiley.

Leibowitz, M. (2002). *Interpreting Projective Drawing: A Self-Psychological Of the Taylor Francis Group*.

- Marnat, G.G., Robert, L. (2002). *Human Figure Drawings and House Tree Person Drawing As Indicators of Self-Esteem: A Quantities Approach*. Journal of Clinical Psychology, 54 (2). 219-222.
- Morrison, D.R., & Cherlin, A.J. (2000). *The Divorce Process and Young Children's Well-Being: A Prospective Analysis*. Journal of Marriage and the Family, 57, 800-812.
- Mott, F.L., Kowalaeski-Jones, L., & Menaghan, E.G. (2002). *Paternal Absence And Child Behavior: Does Children's Gender Make A Difference?* Journal Of Marriage And The Family, 59, 103-118.
- Niolon (2001). Chicago School Of Professional Psychology: WWW. Therapy uticchild. Ca/ Childrens-Drawing/Tree-Test-House-Drawing.htm.
- Philips, S. Halford, G., W.H. (2002). *What Changes In Children's Drawing Procedures? Relational Complexly As A Constraint Of Queensland*, Department Of Computer Science, Brisance, A Australia.
- Portes, P.R., Howoll, S.C., Brown, J.H., Eichenberger, S., & Man, C.A. (1992). *Family Functions And Children's Post Divorce Adjustment*. American Journal of Orthopsychiatry, 62, 613-617.
- Sandler, I.N., Tein, J.Y., & West S. G. (2001). *Coping, Stress, and the Psychological Symptoms of Children of Divorce: A Cross Sectional and Longitudinal Study*. Child Development, 65, 1744-1763.
- Shaw, D.S., Winslow, E.M., & Flanagan, C. (2006). *A Prospective Study Of The Effects Of Marital Status And Family Relations On Young Children's Adjustment Among African American And European American Families*. Child Development, 70, 792-755.
- Wallerstein, J.S., & Blakesle E.S., (1989). *Second Changes: Men Woman, And Children A Decade after Divorce*. New York: Ticknor & fields.
- Wolf,R. (1996). *Marriages And Families In A Divorce Society*. New York: Harper Collins.